

Onderstaand artikel is verschenen in de feestbundel voor Tibor Marjovszky

ספר לכבוד

Tanulmánykötet Marjovszky Tibor 50. Születésnapja alkalmából, Budapest
2003, 82-99

Duo Ligna Crucis Domini

Het kruishout van Christus

Het offerhout van Isaäk

Het hout van de weduwe van Sarfath

door Margriet Gosker

Summary

The typological conception of the *Biblia Pauperum* reflects a way of thinking that was familiar to Christianity from its very beginnings. The 11th verso of the leaf of the *Biblia Pauperum* in Budapest shows us in what way the visual minded medieval man was inspired by images of the New Testament and the Old Testament, which were interconnected by means of the typological method. In this way they underlined the unity of both Testaments. The New Testament is veiled in the Old, while the Old is revealed in the New. The message of the image on the 11th verso of the leaf: *The Carrying of the Cross* is as follows: Christ carrying the wood of his cross is going to sacrifice his own life to overcome death. The Old Testament image of Isaac bearing the wood with which he could be sacrificed is in this typological line of thought a type of Christ, who himself carries the wood of the cross. Both Isaac and Christ are willing to die. The sacrifice of Christ has been brought indeed, whereas the sacrifice of Isaac has been prevented. Isaac does not have to die, while Christ gives his life in order to win the new life for all mankind. The Old Testament image of Elijah and the widow of Zarephath, carrying the two pieces of wood is also a prototype of Christ. The widow is also willing to sacrifice herself and her son in order to save the life of Elijah. She herself carries the wood that makes this sacrifice possible. She is willing to give away her last bit of a meal and oil. In opposition to Christ, the widow of Zarephath does not need to die, nor her son. The two pieces of wood in her hands form a cross together and so they are a prototype of the cross of Christ. The Old Testament prophets Isaiah and Jeremiah with their prophecies support this line of thought. These prophets refer to Christ, as the sacrificial Lamb, who carries away the sins of the world. The Syrian Song shows us in a wonderful way, how the typological method of exegesis did not only work through images, but also through words.

Összefoglalás

A *Biblia Pauperum* tipológiai koncepciója mutatja be azt a látásmódot, amely a keresztyénséget kezdetől fogva jellemezte. A Budapesten lévő 11.-ik lap jól illusztrálja, milyen inspirációt nyert a középkor képekben gondolkodó embere az Ó- és Újszövetség képeiből, melyeket a tipológiai módszer kapcsol össze. Így hangsúlyozták a két Testamentum egységét. Az Újtestamentum lepel alatt benne van az Ó-ban. Az Új pedig lepel nélkül jelenik meg az Újban, ahol Krisztus viszi a keresztfát, hogy a maga élete odaáldozásával legyőzze a halált. Az Ószövetségben Izsák viszi a fát, mellyel neki kellene feláldoztatni. Izsák az-az előkép, amely

Krisztus típusához vezet. Mindkettő kész meghalni. Krisztus áldozata bekövetkezett, míg Izsáké nem. Krisztus odaadja az életét, hogy az egész emberiség számára új életet szerezzen. Az Ószövetségben a sareptai özvegy ugyancsak Krisztus prototípusa. Az özvegy is kész arra, hogy magát és fiát odaadja, hogy a próféta életét megmentse. Maga viszi a fát, ami ezt az áldozatot lehetővé teszi. Kész arra, hogy utolsó csepp olaját és maradék ételét odaadja. Jézussal ellentétben az özvegynek és fiának nem kell meghalnia. A kezében lévő két darab fakeresztet formál, mint Krisztus keresztyének előképe. Az Ótestamentum prófétái Ézsaiás és Jeremiás, próféciáikkal támogatják ezt a gondolatot. Próféciáik Krisztusra, az áldozati Bárányra utalnak, aki hordozza a világ bűneit. A szíriai ének csodaszépen elmondja, hogy a tipológiai módszer nemcsak képeken, hanem szavakon át is működik.

In het Szépművészeti Múzeum te Budapest bevindt zich - verhuuld in een sobere band van slap perkament - een middeleeuws handschrift van onvermoede schoonheid, dat omstreeks 1330 wordt gedateerd. Het bevat een *Biblia Pauperum* (Armenbijbel), die wordt voorafgegaan door een reeks kleurrijke miniaturen met voorstellingen die het leven en lijden van Christus (*Vita et Passio Christi*) betreffen. De band is voorzien van sluitbandjes waarvan er één is afgebroken. In 1988 werd een fraaie facsimile van deze codex uitgegeven,¹ die een onstuitbaar verlangen oproept bij elke bibliofiel, zeker als die tevens theoloog is. Deze facsimile kwam in het jaar 2000 in mijn bezit. Wie schetst mijn vreugde, toen mij een jaar later werd vergund het originele handschrift met eigen ogen te bestuderen in een stille bovenzaal van het museum?² De codex is weergaloos mooi, de kleuren zijn sprekender dan die in de facsimile-uitgave, de afbeeldingen helderder, de letters scherper. Op enkele bladen vertoont het perkament ronde of ovale gaten, waardoor een gedeelte van de afbeelding van het vorige of volgende blad zichtbaar wordt. Dit is ook het geval met het elfde blad van onze codex uit Budapest, waaraan wij thans ten behoeve van dit *Liber Amicorum* voor onze geëerde en dierbare vriend Tibor Marjovszky onze aandacht zullen wijden.

Wat is een *Biblia Pauperum*?

Een *Biblia Pauperum* is een middeleeuws geschrift, dat de bijbelse boodschap visueel wil doorgeven en dat door middel van afbeeldingen uit het Nieuwe en het Oude Testament de beide testamenten op typologische wijze met elkaar verbindt. Deze (te) korte definitie geeft wel ongeveer aan wat men er tegenwoordig onder verstaat, ofschoon men het er over eens is dat aan dit speciale genre de benaming *Biblia Pauperum* ten onrechte is toegekend.³ Tot dit genre worden zowel hand-

1. L. Zentai, T. Wehli, *Biblia Pauperum és előtte a vita et passio Christi. Képei a Szépművészeti Múzeum kódexében*, Budapest 1988. Het handschrift is afkomstig uit de nalatenschap van István Delhaes (1845-1901). De miniaturen zijn voorzien van een toelichting door Tünde Wehli, de *Biblia Pauperum* wordt toegelicht door Loránd Zentai.

2. Met dank aan Andrea Czére, Szilvia Bodnár en Marianne Rozsondai voor hun vriendelijke hulpvaardigheid.

3. In het verleden is rond het begrip *Biblia Pauperum* verwarring ontstaan doordat er verschillende betekenissen aan zijn toegekend. Aanvankelijk werd de term gebruikt om er muurschilderingen met bijbelse voorstellingen in kerken mee aan te duiden. G. Schmidt meldt, dat paus Gregorius de Grote (590-604) in een brief aan bisschop Serenus von Mas-silia (Marseille) schreef, dat de schilderingen in kerken bestemd waren voor wie de bijbel-

schriften als drukwerken met bijbelse voorstellingen uit de 13e-15e eeuw gerekend, die een geheel eigen karakter dragen.⁴ De *Biblia Pauperum* nam een hoge vlucht toen men het procédé van het blokboek toe ging passen, een techniek, waarbij elke bladzijde gedrukt werd met een blok hout waarin voorstellingen en teksten waren uitgesneden.⁵ De benaming *Biblia Pauperum* suggereert dat het om een soort middeleeuwse platenbijbel zou gaan, die bestemd was voor arme, ongeletterde mensen of kinderen, die met behulp van afbeeldingen vertrouwd gemaakt moesten worden met de inhoud van de bijbel, maar deze interpretatie is onjuist. Een *Biblia Pauperum* is zonder uitleg allerm minst voor iedereen toegankelijk. Arme mensen konden zich het bezit van zo'n kostbaar werk niet veroorloven, juist vanwege de hoge kosten per exemplaar. En om de inhoud te kunnen begrijpen was behalve een bepaalde dosis bijbelkennis ook een zekere basiskennis van exegese, iconografie, typologie en allegorese vereist. Ook enige kennis van de *Lingua Latina* was onontbeerlijk.

Hoe is het dan gekomen dat de aanduiding *Biblia Pauperum* ten onrechte met dit genre is verbonden? Waarschijnlijk is dit het gevolg van een verkeerde toevoeging van iemand, die een exemplaar zonder titel in handen had gekregen van wat wij nu een *Biblia Pauperum* noemen, en dat zich in de bibliotheek van Wolfenbüttel bevond. De toevoeging luidde: *Hic incipitur bibelia (sic) pauperum*.

verhalen niet konden lezen: "Idcirco enim pictura in Ecclesia adhibetur, ut hi qui litteras nesciunt, saltem in partibus videndo legant quae legere in codicibus non valent." De term is volgens hem in de Middeleeuwen ook toegepast op Latijnse geschriften zonder afbeeldingen waarin de bijbel werd geparafraseerd en die bestemd waren voor wie niet over voldoende middelen beschikte om zich een volledige bijbel te kunnen veroorloven. G. Schmidt, 'Kings MS 5 und seine Stellung in der Geschichte der Armenbibel', in: J. Backhouse, J.H. Marrow, G. Schmidt, *Biblia Pauperum: Kings MS 5, British Library, London, Luzern 1994*, 21-86, 22. Schmidt spreekt vervolgens over de weliswaar onjuiste, "aber durch Gewohnheit kanonisch geworden Titel *Biblia Pauperum*", o.c., 24. In de catalogus behorend bij de tentoonstelling 'De gouden eeuw' wordt gesteld: The title of the book, though widely used, is inaccurate. The original purpose of the text is not known, but the mistaken idea that the *Biblia Pauperum* was designed for use by children or to instruct the illiterate is sometimes repeated. To understand the intricate relationships between the images and texts not only requires the ability to read, but also a knowledge of biblical exegesis. The book seems more likely to have had a devotional function than to have been intended for reading from cover to cover. During the Middle ages, the book was very popular, especially in Central Europe (in Weimar, Bavaria and Austria) where at least three different important textual traditions originated". H.L.M. Defoer, A.S. Korteweg, W.C.M. Wüstefeld, *The Golden Age of Dutch Manuscript Painting*, Stuttgart/Zurich 1989, 29.

4. De *Biblia Pauperum* was als handschrift niet zo populair als de *Speculum Humanae Salvationis*. Als blokboek genoot de *Biblia Pauperum* een grotere verspreiding dan de *Ars moriendi*. A. Wilson, J. Lancaster Wilson, *A Medieval Mirror. Speculum Humanae Salvationis 1324-1500*, Berkely/Los Angeles/London 1984, 101.

5. S. Mertens, E. Purpus, C. Schneider, *Blockbücher des Mittelalters. Bilderfolgen als Lektüre* [herausgegeben von Gutenberg-Gesellschaft und Gutenberg-Museum], Mainz 1991. Hierin vindt men een uitvoerige literatuurlijst, waaronder 78 titels met betrekking tot de *Biblia Pauperum* (435-439). Met deze techniek werden zowel teksten als afbeeldingen geproduceerd door het afdrukken van houten blokken. Elk blok was het moedermodel van één blad. Het geheel werd in reliëf en in spiegelbeeld uitgesneden en vervolgens via een wrijfmethode met de hand of met een met paardenhaar gevulde bal afgedrukt. Deze techniek - oorspronkelijk afkomstig uit China - kwam naar West-Europa en beleefde in Nederland tussen 1460 en 1490 een grote bloei. G.J. Jaspers, *De blokboeken en incubabelen in Haarlems Libry*, Haarlem 1988, 17-21.

Niemand kan met zekerheid zeggen waarom onze anonus voor de term *Biblia Pauperum* koos, maar de keuze die hij maakte had tot gevolg dat dit voortaan de onjuiste, maar wel algemeen aanvaarde benaming zou zijn.⁶

In Veteri Testamento Novum latet et in Novo Vetus patet

Een mens is een visueel ingesteld wezen, niet alleen nu, maar ook al in de Middeleeuwen. Naast de *Biblia Pauperum* was er een veelheid aan andere geschriften in omloop, die ook voornamelijk voorzien waren van afbeeldingen, zoals bijvoorbeeld de *Speculum Humanae Salvationis* en de *Ars Moriendi*.⁷ Dit soort boeken bevat in een betrekkelijk kort bestek heel veel informatie. Ze dienden ter ondersteuning van de devotie en werden vaak op meditatieve wijze gebruikt.

Een *Biblia Pauperum* bestaat uit een vaste reeks bijbelse afbeeldingen met de daarbij behorende verklarende teksten, die de innerlijke samenhang van de mozaïsche en de christelijke traditie aanschouwelijk maken.⁸ Het gaat daarbij om de eenheid der beide testamenten. Elke bladzijde heeft een centraal thema met een eigen boodschap. Dit thema houdt in: een voorstelling uit het Nieuwe Testament, vergezeld van twee voorstellingen die ontleend zijn aan verhalen of thema's uit het Oude Testament of aan de zogeheten oudtestamentische apocriefen, zoals de boeken der Maccabeeën of apocriefe gedeelten van het boek Daniël.

Centraal staat dus een christologische afbeelding, die betrekking heeft op de geboorte, het leven, het sterven, de opstanding, de hemelvaart, de wederkomst etc. van Christus, beginnend met de annunciatie en veelal eindigend met de kroning van Maria. Bijna altijd heeft men de centrale afbeelding aan het evangelie ont-

6. Mede onder invloed van een in 1769 verschenen invloedrijke uitgave van J. Heineken, die de inscriptie voor echt hield, is de naam *Biblia Pauperum* de algemeen aanvaarde benaming geworden. Gotthold Ephraim Lessing, die van 1770-1778 bibliothecaris was van de betreffende bibliotheek in Wolfenbüttel, heeft als eerste ontdekt, dat de sterk verbleekte inscriptie niet oorspronkelijk was, maar dit gegeven heeft weinig aandacht getrokken. Andere titels zijn: *Biblia Typico-harmonica*; *Typos et Antitypos Veteris et Novi Testamenti*; *Biblia Picta*. "The name *Biblia pauperum* was used as early as the thirteenth century for various typological summaries of the Bible which might perhaps have been more accurately called *Biblia picta*, a title which appears in the manuscript of this work in Munich". A. Wilson, J. Lancaster Wilson, *A Medieval Mirror. Speculum Humanae Salvationis 1324-1500*, Berkely/Los Angeles/London 1984,101.

7. De meeste van deze werken zijn niet gedateerd, maar in het algemeen was de chronologische volgorde: de *Apocalypse*, de *Exercitium super Pater Noster*, de *Spirituale Pomerium*, de *Ars Moriendi*, de *Biblia Pauperum*, de *Canticum Canticorum* en de *Speculum Humanae Salvationis*. A. Wilson, J. Lancaster Wilson, *A Medieval Mirror. Speculum Humanae Salvationis 1324-1500*, Berkely/Los Angeles/London 1984,89.

8. Een *Biblia Pauperum* bevat in principe dertig à veertig bladzijden. Toch zijn er ook edities bekend van vijftig bladzijden, waarin extra onderwerpen opgenomen zijn. "Another edition of the *Biblia Pauperum* consists of fifty pages, in which the ten extra subjects are partly borrowed from the *Speculum* and which survives in a unique copy at the Bibliothèque Nationale". A. Wilson, J. Lancaster Wilson, *A Medieval Mirror. Speculum Humanae Salvationis 1324-1500*, Berkely/Los Angeles/London 1984,101.

leend,⁹ soms echter ook aan andere gedeelten van het Nieuwe Testament, zoals bijvoorbeeld aan het boek Handelingen der Apostelen. Er wordt geen specifieke keus gemaakt voor één bepaald evangelie. Het geldende uitgangspunt is het principe van een *Diatesseron* (evangeliënharmonie), waarbij op één afbeelding diverse aspecten uit verscheidene evangeliën zijn samengebracht. Deze christologische afbeelding vormt samen met de twee oudtestamentische afbeeldingen een drieluik. Op elke bladzijde van de *Biblia Pauperum* zien we tevens vier oudtestamentische profeten afgebeeld. Zij vertegenwoordigen hun eigen gezaghebbende profetie, waar in zij het gebeuren dat de centrale voorstelling van het blad uitmaakt, reeds hebben voorzegt. De afbeeldingen volgen qua thematiek een vast stramien. Hetzelfde geldt voor de verklarende teksten die er aan zijn toegevoegd. De nieuwtestamentische afbeelding (antitype) en de oudtestamentische verhalen (typen) zijn via de allegorische methode van bijbeluitleg met elkaar verbonden. De begeleidende *tituli* fungeren als toelichting bij de voorstellingen van typen en antitype. De toegevoegde *lectiones* geven een theologische verklaring bij de typen in hun allegorische samenhang met het antitype. De profetieën (*auctoritates*) zijn voorzeggingen van wat zal geschieden en is geschied.

Het vervaardigen van een *Biblia Pauperum* was een waar monnikenwerk, waarin illustratoren en kopiïsten met elkaar samenwerkten of wellicht in één en dezelfde persoon verenigd waren. Men had daarbij ongetwijfeld een bepaald doel voor ogen: men wilde de fundamentele geloofswaarheden onder de mensen brengen. De afbeeldingen waren niet willekeurig gekozen, maar dienden een pedagogisch, catechetisch en apologetisch doel. Men wilde ermee bereiken, dat de gelovigen bekend werden gemaakt met de centrale waarheden van het christelijk geloof, zoals de maagdelijke geboorte, de triniteitsleer, de opstanding, de wederkomst, het laatste oordeel, etc. Tegelijk wilde men op deze manier ook bepaalde ketterijen bestrijden, waaronder de onderwaardering van het Oude Testament. Men stelde zich onder andere te weer tegen de oprukkende ketterse beweging van de Katharen, die nog onder invloed stonden van het oude manicheïsme. Zij hadden ascese hoog in het vaandel, stonden een eenvoudig evangelisch leven voor, hielden enkel de evangeliën voor betrouwbaar, hadden weinig op met het Oude Testament en beweerden zelfs dat grote delen van het Oude Testament het werk van de satan waren.

De gebruikte methode in de *Biblia Pauperum* is die van de typologie. Uitgangspunt is dat er sprake is van twee typen en een antitype, die met elkaar in verband gebracht worden en die in hun onderlinge samenhang een verheldering van de heilsgeschiedenis beogen. In de typologische methode vindt men dus een samenhang tussen het Oude en het Nieuwe Testament, tussen het Oude en het Nieuwe Verbond. De voorstellingen uit het Oude Testament worden typen genoemd, die verstaan worden als voorafbeeldingen van de voorstelling uit het Nieuwe Testament, die antitype genoemd wordt. Er is sprake van een heen-en-weergang.

9. Het betreft niet alleen de vier canonieke evangeliën. Ook het evangelie van de Pseudo-Matthéüs (capita 22-25) speelt een rol, bijvoorbeeld bij het blad dat het stukbreken van de afgoden in Egypte tot thema heeft. H. Bakels, *Nieuwtestamentische apocriefen of het nadere over Jezus zijne Ouders en Apostelen en andere (voornamelijk nieuwtestamentische) schrijvers vooral uit de eerste eeuwen onzer jaartelling in twee delen, vertaald en met inleidingen en aantekeningen voorzien, met kaartjes, plattegronden en 17 reproducties naar Albrecht Dürer*, deel 1, Amsterdam 1922, 195-196.

Vanuit het antitype kijkt men terug naar het Oude Testament om zo tot een dieper verstaan te komen van de geheimenissen van Gods heilsplan. Vanuit de typen schouwt men vooruit om zo tot een dieper verstaan te komen van de geheimenissen Gods: *in Veteri Testamento Novum latet et in Novo Vetus patet*. Alles wordt betrokken op Christus en diens verlossingswerk. Zo fungeert het manna (type) als prefiguratie van de eucharistie (antitype); het vlies van Gideon als prefiguratie van de maagdelijkheid van moeder Maria; de doortocht door de Schelfzee als prefiguratie van de doop van Christus; Jona uitgespogen door de walvis als prefiguratie van Christus' opstanding uit het graf; Henoch die werd opgenomen als prefiguratie van de Hemelvaart van Christus, etc. Het moge duidelijk zijn dat type en antitype wel een bepaalde correlatie tot elkaar hebben, maar niet in alle opzichten corresponderen. Wie zich eenmaal gaat verdiepen in de geheimen en in de schoonheid van dit handschrift uit Budapest wordt gegrepen door de systematiek en de diepe spiritualiteit, die er uit spreekt. Voor ons moderne mensen is deze *Biblia Pauperum* niet alleen een bron van religieuze contemplatie, maar ook een kennis-making met de spiritualiteit van de middeleeuwse mens.

De kruisdraging (Duo Ligna) uit de Hongaarse Biblia Pauperum (Codex B) in het Szépművészeti Múzeum te Budapest

De keerzijde van blad elf van de *Biblia Pauperum* uit Budapest

Wanneer we nu de blik richten op het elfde blad (verso-zijde) van de Armenbijbel uit Budapest (hierna: *Codex B*), dan zien we hoe prachtig de teksten zijn opgetekend in middeleeuws Latijn, waarin zoals gebruikelijk veel afkortingen zijn toegepast, en dat zich - met name wat betreft de spelling - van het klassieke Latijn onderscheidt.¹⁰ De bijbelcitaten zijn aan de Vulgata ontleend.¹¹ Dat verklaart ook de kleine verschillen met de Hebreeuwse grondtekst. Bijvoorbeeld het verschil in de naamgeving van bijbelse personen, in de benamingen van bijbelboeken en in de nummering van hoofdstukken en teksten.

Op ons blad wordt de profeet Elia (Eliahu אֵלִיָּהוּ) met *helyas* aangeduid, terwijl het betreffende hoofdstuk uit I Koningen (מלכים א) in de Vulgata en in veel exemplaren van de *Biblia Pauperum* als zijnde uit III Koningen wordt geciteerd: *Legitur in tertio libro regum, xvii capitulo*. Onze kopiist schenkt hier geen aandacht aan, maar schrijft eenvoudig: *Legitur in libro regum* zonder nadere aanduiding. We zullen straks zien, dat onze kopiist ook in andere opzichten van enige nalatigheid beticht kan worden. *Codex B* begint als veertiende blad van het handschrift uit Budapest en behelst zelf achttien bladen met zesendertig thema's.¹² Het centrale thema van ons blad is de Kruisdraging. Hieraan blijken enkele elementen te ontbreken, wanneer we deze bladzijde vergelijken met de overeenkomende bladzijde uit andere exemplaren van de *Biblia Pauperum*. Daarom hebben we vergelijkings-

10. Zo staat er bijvoorbeeld 'hec' in plaats van 'haec', etc.

11. De Vulgata is de Latijnse vertaling van het Oude Testament, vervaardigd door de kerkvader Hiëronymus (circa 345-420). A. Colunga, L. Turrado (ed.), *Biblia Sacra iuxta Vulgatam Clementinam*, Madrid 1965.

12. 1 Az angyali üdvözlet, annunciatie; 2 Jézus születése, geboorte van Jezus; 3 A napkeleti bölcsek hódolata, aanbidding der koningen (epifanie); 4 Jézus bemutatása a templomban, voorstelling van Jezus in de tempel; 5 A Szent Család menekülése Egyiptomba, vlucht naar Egypte; 6 Az egyiptomi bálványok pusztulása, stukbreken van de Egyptische afgoden; 7 A bethlehemi gyermekgyilkosság, kindermoord in Bethlehem; 8 A Szent Család visszatérése Egyiptomból, terugkeer van de heilige familie uit Egypte; 9 Jézus megkeresztelése, doop van Jezus; 10 Krisztus megkísérti a sátán, verzoeking van Christus door satan; 11 Krisztus színéváltozása, verheerlijking van Christus (transfiguratie); 12 Mária Magdolna illatos olajjal egkeni Krisztus lábát, Maria Magdalena zalft Christus' voeten met geurige olie; 13 Lázár feltámasztása, opwekking van Lazarus; 14 Krisztus bevonulása Jeruzsálembe, Christus' intocht in Jeruzalem; 15 Krisztus kiűzi a kufárokat a templomból, Christus reinigt de tempel; 16 Az utolsó vacsora, laatste avondmaal; 17 Júdás a fűpapok előtt vállalkozik az árulásra, verraad van Judas; 18 Júdás átveszi az árulásáért kapott 30 ezüstpénzt, 30 zilverlingen; 19 Júdás elárulja Krisztust, Judaskus; 20 Krisztus Pilátus előtt, Christus voor Pilatus; 21 A töviskoronázás, doornenkroon; 22 A keresztvitel, kruisdraging; 23 Krisztus a keresztfán, Christus aan het kruis; 24 Krisztus oldalát lándzsával megnyitják, Christus' zijde doorboord met een lans; 25 Krisztus sirba tétele, Christus' graflegging; 26 Krisztus feltámadása, Christus' opstanding; 27 Krisztus a pokol tornácán, Christus verslaat de hel; 28 Az asszonyok Krisztus sírjánál, vrouwen bij Christus' graf; 29 Krisztus megjelenik Mária Magdolnának, Christus verschijnt aan Maria Magdalena; 30 Krisztus megjelenik tanítványainak, Christus verschijnt aan zijn discipelen; 31 Krisztus és a hitetlen Tamás, Christus en de ongelovige Thomas; 32 Krisztus mennybemenetele, Christus' hemelvaart; 33 A Szentlélek eljövetele, uitstorting van de Heilige Geest; 34 Mária megkoronázása, kroning van Maria; 35 Krisztus a keresztfán, Ecclesia és Synagoga között, Christus aan het kruis tussen Kerk en Synagoge; 36 A Madonna, Salamon trónusán, tronende Madonna.

materiaal nodig om het geheel beter te verstaan. Daarvoor heb ik de volgende keuze gemaakt. Ik vergelijk het elfde blad (verso) van *Codex B* met het overeenkomende blad uit de *Codex Palatinus* (hierna: *Codex P*)¹³ en met het overeenkomende blad uit het beroemde handschrift dat zich in de British Library bevindt (hierna: *Kings MS 5*).¹⁴ Ook vergelijk ik ons blad met de *Biblia Pauperum* uit Esztergom (hierna: *Blokboek E*).¹⁵ Het is interessant dat *Codex B*, dat als handschrift tot een bepaalde Centraal-Europese traditie behoort, qua compositie bijzonder veel gelijkenis vertoont én goed vergelijkbaar is met de vijftiende-eeuwse blokboeken.¹⁶ Deze blokboeken zijn qua compositie bijna identiek en vertonen slechts kleine onderlinge verschillen. Welnu, *Codex B* behoort tot een bepaalde handschriftenfamilie, die verbonden wordt met Budapest, en die als het ware een schakel vormt in de voortgaande ontwikkeling van handschrift naar blokboek.

Het kruishout van Christus

Ons blad toont als centrale afbeelding de kruisdraging van Christus. Op diens lichaam zijn sporen van de geseling te zien. Het uiteinde van het touw om zijn middel is in handen van de figuur rechts, die in tegenstelling tot de twee figuren achter hem geen jodenhoed draagt. Links van Christus zien we twee vrouwen met aureool en iemand zonder aureool, die Hem volgen. De voorste vrouw houdt het kruishout vast. De twee Joden, die herkenbaar zijn aan hun jodenhoed, representeren het joodse volk. Een verschil met *Blokboek E* is, dat Christus daar omgeven wordt door gewapende Romeinse soldaten. In *Codex P* wordt Christus bij het dragen van zijn kruis geholpen door een mannelijke figuur, die de langste balk van het kruis torst. In *Kings MS 5* zien we links van Christus twee vrouwen zonder aureool. Een van hen is Veronica met de zweetdoek (suedarium), waarop het gelaat van Christus is afgebeeld. Rechts van Christus zien we een figuur met een Jodenhoed en twee wijn drinkers in een herberg. Volgens Matthéüs (27:32) werd het kruis door een zekere

13. C.Wetzel, H. Drechsler, *Biblia Pauperum. Armenbibel. Die Bilderhandschrift des Codex Palatinus 871 im Besitz der Bibliotheca Apostolica Vaticana*, Stuttgart/Zürich 1995.

14. Beroemd is de *Biblia Pauperum Kings MS 5*, afkomstig uit de Noordelijke Nederlanden. Dit is een van de 446 manuscripten uit de bibliotheek van koning George III, die door zijn zoon George IV aan de Britse staat geschonken werden en vervolgens in het begin van de negentiende eeuw aan het Brits Museum werden overgedragen. J. Backhouse, J.H. Marrow, G. Schmidt, *Biblia Pauperum: Kings MS 5, British Library, London*, Luzern 1994.

15. E. Soltész Zoltánné, *Biblia Pauperum az Esztergomi főszékesegyházi könyvtár negyvenlappos Blockbuch Biblia Pauperuma*, [Budapest, Magyar Helikon] 1966. Dit blokboek heeft als bijzonderheid, dat het handmatig is ingekleurd en dat het eerste blad (de annunciatie) ontbreekt. Vgl. A.C. Labriola, J.W. Schmelz, *The Bible of the poor [Biblia Pauperum]. A facsimile and edition of the British Library Blockbook C.9.d.2*, Pittsburgh 1995³. Dit laatste blokboek bevindt zich in de British Library en dateert van circa 1470.

16. "Manuscripts of the Austrian family present two image-groups per page, four image-groups on each opening - all four thematically linked. The Budapest subfamily is one which presents only two image-groups per opening, like the blockbook". A. Henry, 'The Iconography of the Forty-page Blockbook *Biblia Pauperum*: Form and Meaning', in: S. Mertens, E. Purpus, C. Schneider, *Blockbücher des Mittelalters. Bilderfolgen als Lektüre*, Mainz 1991, 263-288, 266.

Simon van Cyrene gedragen [Ἐξερχόμενοι δὲ εἶρον ἄνθρωπον Κυρηναῖον ὀνόματι Σίμωνα!]. In *Blokboek E* zien we deze figuur achter de kruisdragende Jezus, herkenbaar aan de hooivork. Marcus (15:21) vertelt er nog bij, dat deze Simon van het land kwam en de vader was van Alexander en Rufus [καὶ ἀγγαρεύουσιν παράγοντά τινα Σίμωνα Κυρηναῖον ἐρχόμενον ἀπ' ἀγροῦ, τὸν πατέρα Ἀλεξάνδρου καὶ Ρούφου].

Lucas (23:28) vermeldt als enige van de evangelisten bovendien de weeklagende vrouwen en de woorden die Christus over hen sprak [θυγατέρες Ἰερουσαλήμ, μὴ κλαίετε ἐπ' ἐμέ, πλὴν ἐφ' ἑαυτάς κλαίετε καὶ ἐπὶ τὰ τέκνα ὑμῶν]. Volgens het evangelie van Johannes (19:17) draagt Jezus zijn kruis zelf [καὶ βαστάζων ἑαυτῷ τὸν σταυρὸν ἐξῆλθεν εἰς τὸν λεγόμενον Κρανίου Τόπον, ὃ λέγεται Ἐβραϊστὶ Γολγοθά].

Aangezien Lucas de enige van de vier evangelisten is die in dit verband specifiek vrouwen noemt, kan men veronderstellen dat de Lucasversie dominant is in de weergave van de kunstenaar van *Codex B*. Daartegen spreekt, dat Lucas expliciet Simon van Cyrene noemt als onvrijwillige kruisdrager, die door de Romeinse soldaten werd ge dwongen het kruis achter Jezus aan te dragen. Het moge duidelijk zijn, dat de ver- schillende elementen en aspecten uit de vier evangeliën hier in de éne afbeelding bijeen zijn gebracht volgens het principe van een *Diatesseron*.

Het offerhout van Isaäk als prefiguratie van de kruisdragende Christus

Links van de kruisdragende Christus zien we Abraham met zijn zoon Isaäk (*ysaac*) op weg naar het bergland van Moria. Abraham draagt het zwaard in zijn rechterhand en het offervuur in zijn linkerhand. In *Blokboek E* is het zwaard aangejord en draagt Abraham ook een staf. Isaäk draagt het offerhout. Boven het hoofd van Isaäk zien we een ovaal, waarin we na enig turen een hand met een opgeheven vinger ontwaren en iets wat lijkt op een gedeelte van een baard. Wat betekent dit? Het antwoord is eenvoudig. In het perkament van het betreffende blad van *Codex B* zit een gat. Door dit gat zien we een gedeelte van het achterliggende blad, dat de veroordeling van Christus door Pilatus tot onderwerp heeft, met als prefiguratie het verhaal uit I Koningen (19:2), waar de boze koningin Izebel aan Elia zijn doodvonnis aanzegt. Wat we hier zien, is dus een gedeelte van Elia's baard en hand.

Het verhaal van Abrahams offer (of moeten we zeggen Isaäks offer?) staat te lezen in Genesis (22:1-19). God geeft Abraham opdracht zijn enige zoon Isaäk te offeren in het gebergte Moria. Hij gehoorzaamt, zadelt de ezel, neemt behalve Isaäk ook twee knechten mee, klooft hout voor het brandoffer en gaat op reis naar de plaats die God genoemd had. Op de derde dag komen ze op de plaats van be- stemming aan. De knechten mogen niet verder mee, maar moeten bij de ezel blijven wachten op de terugkeer van vader en zoon. Abraham gaat er in de middel- eeuwse interpretatie als vanzelfsprekend van uit, dat hij samen met zijn zoon bij de knechten terug zal keren. Op de vraag van Isaäk: “waar is het lam ten brandoffer?” antwoordt hij (22:8): אֱלֹהִים יִרְאֶה לּוֹ הַשֶּׁה לְעֹלָה בְנִי, “God zal zich zelf voorzien van een lam ten brandoffer, mijn zoon”. *Deus providebit*. Zo gingen die beiden te samen (וַיֵּלְכוּ שְׁנֵיהֶם יַחְדָּר).

In *Codex B* loopt Isaäk voorop, evenals in *Kings MS 5*, waar hij de berg op klautert. In *Blokboek E* loopt hij achter zijn vader aan, in *Codex P* lopen ze naast elkaar. In de middeleeuwse gedachtegang houdt Abrahams geloof een zo grote gehoorzaamheid aan God in, dat hij zelfs bereid is zijn eigen en enige zoon te offeren, wanneer God dat van hem vraagt. Of gaat het helemaal niet om Abraham, maar juist om Isaäk, wiens gehoorzaamheid zo groot is, dat hij niet wegloopt of vreest, maar blijft vertrouwen, ook al begrijpt hij niets van de handelwijze van zijn vader? Het punt van overeenkomst is het dragen van het hout. Isaäk draagt het hout ten brandoffer, zoals ook Christus met zijn eigen lichaam het kruishout draagt, waarop hij voor ons wilde sterven. De *lectio* met de rode initiaal in de linkerbovenhoek luidt:

*Legitur in genesi, cum
abraham [et]¹⁷ ysaac p[er]ge
rent simul et abraham
portauit gladiu[m] [et] ignem.
ysaac u[er]o ligna portauit.*

*abraham xpm(=cristum) sig[nificat]. qui
ligna in quo molari p[ro] n[o]b[is]*

*uoluit in suo corpore p[ro]p[ri]o
portauit.*

*Er staat geschreven in genesis toen
abraham en isaäk voort-
gingen samen en abraham
een zwaard en vuur heeft gedragen.
isaäk heeft waarlijk het hout
gedragen.*

*abraham prefigureerde cristus die
het hout waarop hij geofferd wilde
worden voor ons
op zijn eigen lichaam
heeft gedragen.*

We zouden uit deze *lectio* kunnen opmaken, dat de *Codex B* er van uit gaat, dat niet Isaäk, maar Abraham hier type van Christus is. Dat zou theologisch hoogst interessant zijn, maar het is toch onaannemelijk, omdat het volledig in tegenspraak is met de 'versus' in rood, die er vlak onder staat:

*Lingna (sic) ferens criste
te presignat puer iste.*

*Dat kind dat het hout draagt
is een prefiguratie van u, o cristus.*

Vooropgesteld dat we er van mogen uitgaan dat de kopiïst in *Lingna* bij vergissing een 'n' te veel heeft geschreven, stellen we vast dat *Codex B* er wel degelijk van uitgaat, dat Isaäk en niet Abraham type van Christus is. In *Blokboek E*, in *Kings MS 5* en in *Codex P* is Isaäk ook in de *lectio* type van Christus. Zowel Isaäk als Christus worden gezien als voorbeeldige martelaren, die zich als een lam ter slachtbank lieten leiden. We zullen dus maar aannemen dat onze kopiïst even niet goed heeft opgelet en zich heeft verschreven. Voor de theoloog is interessant, dat in de joodse uitleg God, Abraham en Isaäk de hoofdpersonen zijn van het verhaal, dat bekend staat als *de binding van Isaäk*, terwijl in de christelijke uitleg de meeste nadruk ligt op de figuur van Abraham. Omdat Isaäk uiteindelijk niet geofferd werd en Christus wel, is in de christelijke traditie de gedachte gerezen dat Christus de uiteindelijke Verlosser is. Die uitleg had soms een anti-judaïstische spits. De zoge-

17. Met dank aan Margriet Hülsmann (Amstelveen) voor haar waardevolle adviezen en voor haar transcriptie van de Latijnse teksten. Afkortingen in de Latijnse teksten staan tussen vierkante haken.

naamde 'substitutieër', die er van uitgaat dat de kerk de meerdere is van de synagoge, is op blad 18 van *Codex B* manifest. We zien daar de triomferende kerk en de geblinddoekte synagoge met gebroken vaan en gezeten op een ezel. Sinds de Verlichting is er veel kritiek op bovenstaande uitleg. Vooral de gedachte dat God dit offer van Abraham gevraagd zou hebben om hem op de proef te stellen, wordt door velen onverdraaglijk gevonden. Hoe kan God iets eisen wat tegen de morele wet ingaat (Kant)?¹⁸ Abraham zou zich dus wel vergist hebben. Volgens de moderne uitleg is dit verhaal bedoeld om eens en voor goed duidelijk te maken, dat de God van Israël niet van kinderoffers gediend is, zoals in de toenmalige cultuur gebruikelijk was. Het Genesisverhaal zou dan feitelijk willen zeggen, dat de vader zijn zoon niet hoeft te offeren. Deze gedachte staat haaks op de middeleeuwse interpretatie die door het Nieuwe Testament is geïnspireerd en die er van uitgaat dat Abrahams geloof zo groot is geweest, dat hij er niet aan getwijfeld heeft dat Isaäk - hoe dan ook - in leven zou blijven en dat ze samen naar moeder Sara zouden terugkeren. Volgens Hebrëen (11:17-18) heeft Abraham zijn enige zoon Isaäk ten offer willen brengen. Hij heeft overwogen dat God bij machte was Isaäk zelfs uit de doden op te wekken en daaruit heeft hij hem ook bij wijze van spreken teruggekregen.

Het hout van de weduwe van Sarfath als mystiek teken van het kruis

Rechts van de kruisdragende Christus is de baardige profeet Elia (*helyas*) zittend afgebeeld, met punthoed. Naast hem staat de vrouw (*mulier*), die twee stukken hout vasthoudt in de vorm van een kruis. De kunstenaar heeft dat opzettelijk gedaan om het verband met de kruisdood van Christus duidelijk te maken. In de Hebreeuwse tekst staat: וַהֲנִי מִקְשֶׁשֶׁת שְׁנַיִם עֵצִים (I Koningen 17:12), meestal vertaald met: 'en zie, ik ben bezig een paar stukken hout te sprokkelen'. De Vulgata (III Regum 17:12) spreekt hier specifiek van twee houten: *en colligo duo ligna*.

Het verhaal is als volgt: omdat het lange tijd niet heeft geregend, heerst er hongersnood. Ook Elia lijdt honger. God gebiedt hem naar Sarfath te gaan en laat hem vooraf weten, dat daar een weduwe (אֵלְמִנָּה) is om voor hem te zorgen. *Deus providebit*. Elia gaat naar Sarfath en ontmoet de vrouw bij de stadspoort. Hij vraagt haar om water en brood. Ze heeft hout gesprokkeld en wil daarvan een vuur stoken. Met het beetje olie dat ze nog heeft, wil ze voor zichzelf en haar zoon een laatste maaltijd bereiden. Dan zullen ze sterven. Elia vraagt haar om water. Terwijl ze al onderweg is om aan zijn verzoek te voldoen, roept hij haar na of ze ook wat brood voor hem heeft. Een onmogelijke vraag. Hij vraagt haar immers om het allerlaatste weg te geven dat haar nog rest om zichzelf en haar zoon in leven te houden.

“Zowaar de Here uw God leeft”, luidt haar antwoord, “ik heb geen brood, enkel een handvol meel in de pot en een beetje olie in de kruik”. Maar Elia houdt vol en wil dat ze toch eerst brood voor hem bakt. Hij belooft: “Zo zegt de Here de God van Israël: het meel in de pot zal niet opraken en de olie in de kruik zal niet ontbreken tot op de dag waarop de Here regen op de aardbodem geven zal”. Hoewel ze op deze manier haar eigen leven en dat van haar zoon op het spel zet, voldoet de vrouw aan het verzoek. En zoals de profeet had voorspeld, raakt het meel in de pot niet op en is de kruik nooit zonder olie. Er is voldoende voor elke

18. G. Manenschijn, *God is zo groot dat Hij niet hoeft te bestaan. Over narratieve constructies van de geloofswerkelijkheid*, Baarn 2002²,341.

nieuwe dag. Het geloof, de opofferingsgezindheid en de gehoorzaamheid van de weduwe zijn in de middeleeuwse gedachtegang een voorafbeelding van het geloof, de opofferingsgezindheid en de gehoorzaamheid van Christus. De bijbehorende *lectio* in de rechterbovenhoek luidt:

Legitur in libro regu[m]

*q[uod] helyas clamabat
ad mulierem q[ue] ibat i[n] ca[m]
pum ut ligna collig[er]et
[et] dixit ut pulmentu[m] fa-
ceret sibiq[ue] respondens.
ait. en colligo duo ligna
ut inde faciam m[ihi] [et] filio
meo pulmentu[m]. Duo. ii.
h[ec] ligna q[ue] h[ec] mulier colli-
gebat ligna crucis fi[gura]*

*ba[n]t que ip[s]e xpc [=cristus] in suo
corpore portando colligebat.*

*Er staat geschreven in het boek der
koningen*

*dat elia riep
naar de vrouw, die naar het veld ging
om hout te verzamelen
en sprak dat ze een brij ma-
ken zou voor hem en antwoordend
sprak zij: ik verzamel twee houten
om daarmee te maken voor mijzelf en
mijn zoon een brij. Deze twee
houten die deze vrouw ver-
zamelde prefigureren de houten van
het kruis*

*die cristus zelf verzamelde door ze op
zijn
lichaam te dragen.*

We gaan er van uit, dat de *Biblia Pauperum* in het hout van de weduwe een voorafbeelding heeft gezien van de twee stukken hout (duo ligna), die samen het kruis vormden dat Christus op zijn lichaam heeft gedragen. Het woord *pulmentum* vinden we niet in de betreffende tekst uit de Vulgata.

Blad Kruisdraging (DuoLigna) uit het handschrift uit de British Library (Kings MS 5)

Onder de *lectio* zien we in rood rood een spreuk (*versus*), die zegt dat de twee stukken hout van deze weduwe mystieke tekenen van het kruis zijn:

*Mistica s[un]t signa c[ru]cis h[ec] vidue duo ligna.
Mystieke tekenen van het kruis zijn de twee houten van deze weduwe.*

Voorzeggingen van oudtestamentische profeten

Linksboven is de profeet Jesaja afgebeeld. Aan drie kanten wordt hij omgeven door twee in rood geschreven citaten. De tekst die links begint loopt door aan de bovenzijde:

*Sicut ouis ad
occisionem ducet[ur]
[et] tanquam ag[nus]*

*Gelijk een schaap werd hij
ter slachting geleid
en als een lam.*

Gelijk een lam werd Hij ter slachting geleid (כֶּשֶׁה לְטֹבֵה יוֹבֵל). Dit is de bekende tekst uit Jesaja (53:7). De knecht des Heren wordt hier verstaan als een type van Christus. Rechtsboven zien we een tweede profeet afgebeeld. De kunstenaar heeft verzuimd aan te geven wie dat is. Het zou om Ezechiël (39:17) kunnen gaan of om Jeremia (11:19b). De tekst volgens Ezechiël luidt in de Vulgata: *Convenite, properate, concurrite undique ad victimam meam*. Komt samen, haast u, stroomt bijeen van alle kanten naar mijn slachtoffer. הקבצו ובאו האספו מסביב על זבחי. De vertaling van het Nederlands Bijbelgenootschap (1951) luidt: Verenigt u van alle kanten bij het slachtoffer. Deze tekst vonden we - met een kleine variatie - ook in *Kings MS 5: Accedite, properate et currite ad victimam*.

In *Codex P* komt in de compositie van het blad de tekst uit Ezechiël wel voor, maar de profeet rechtsboven is toch Jeremia met de tekst (11:19b): *Venite mittamus lignum in panem eius et eradamus eum de ter[ra] vi[vencium]*. Komt, laat ons de boom (het hout) in zijn vrucht (brood) wegwerpen, hem uit het land der levenden verdelen. נשחיתה עץ בלחמו ונכרתנו מארץ חיים.

De vertaling van het Nederlands Bijbelgenootschap geeft: Laat ons de boom met zijn vrucht verderven, laat ons hem uit het land der levenden uitroeien. Nieuwere Duitse vertalingen zeggen: *Wir wollen den Baum im Saft verderben*. Ook *Blokboek E* verwijst naar deze tekst uit Jeremia. Ofschoon ik me in dit verband niet waag aan een exegese van Jeremia 11:19b, is de bedoeling wel duidelijk.¹⁹ De profetie wordt hier gezien in het licht van de naderende kruisdood van Christus. Op de dood van Jeremia werd geloerd. Zijn leven werd bedreigd. Men was voornemens hem met geweld uit het land der levenden te verwijderen. Zo is Jeremia een type van Christus. Opvallend is dat in de tekst, die ontleend is aan de Vulgata, zowel het woord 'panem' (brood) als het woord 'lignum' (hout) voorkomt.

19. De exegese van deze tekst uit Jeremia laat ik volgaarne over aan vakbroeders als Tibor Marjovszky en Ferenc Postma.

Beide woorden zijn immers ook sleutelwoorden in de teksten over de weduwe van Sarfath. De tekst in rood die als onderlijn van de beide profetische halffiguren fungeert (*versus*) luidt:

*Fert crucis hoc sign[um] xpr (=Cristus) reputans s[ibi] dignu[m]
Christus draagt dit teken van het kruishout waardig.*

Linksonder zien we de afbeelding van een derde, evenmin bij name genoemde profeet. Blijkbaar heeft de kunstenaar ook hier zijn werk niet afgemaakt. Op grond van mijn kleine onderzoek valt niet uit te maken om welke profeet het hier gaat. Het zou wellicht de profeet Jesaja kunnen zijn: *Codex P* geeft Jesaja (55:10): *Comedite properate currite ad uictimam*. *Kings MS 5* noemt als derde de profeet Samuël, maar verbindt daaraan abusievelijk de al eerder genoemde tekst uit Jesaja 53:7. *Blokboek E* noemt echter David als derde profeet. Rechtsonder zien we tenslotte een afbeelding van de vierde profeet, Jeremia:

*Ego autem quasi agnus mansuetissimus qui portatur ad victimam
Ik echter ben als een allerzachtmoedigst lam dat ter slachting geleid wordt.*

Het gaat hier om een tekst, die ontleend is aan Jeremia (11:19a): Ik zelf was als een argeloos lam, dat ter slachting geleid wordt (ואני ככבש אלוף יובל לטבוח). Hier fungeert de profeet Jeremia dus, evenals de eerder genoemde Jesaja, als een type van Christus en - hoe opmerkelijk - met een profetie van gelijke strekking. De tekst uit Jesaja is in de geschiedenis van de exegese veel bekender geworden, maar het spreekt voor de vindingrijkheid van de *Biblia Pauperum*, als we in ogenschouw nemen welke teksten uit de beide testamenten hier met elkaar in verband worden gebracht. Het is duidelijk dat er aan de keuze van deze teksten een oermodel ten grondslag moet hebben gelegen.²⁰ De inventiviteit en de systematiek die niet alleen uit ons blad, maar uit elke bladzijde van de *Biblia Pauperum* spreekt, is zeer verrassend.

Toegift: een Syrische beurtzang over het offer van Isaäk

In een excurs maken we kennis met een interessante Syrische beurtzang. Het is bekend, dat het Syrische taalgebied een eigen vorm van christendom heeft voortgebracht. De beurtzang is in het kader van dit artikel interessant, omdat het een fraaie illustratie is van de allegorische (typologische) methode, die ook in de *Biblia Pauperum* wordt toegepast.²¹ Als volk met een Semitische cultuur stonden de Syriërs in veel opzichten dicht bij de Joden. Toch heeft de al genoemde substitutieer ook in de Syrische kerk een rol gespeeld. Volgens die leer is Gods uitverkoren volk (het joodse) om zijn ongeloof in Christus door de kerk vervangen. Parmentier heeft in zijn boek *Isaäk gebonden - Christus gekruisigd* de tekst opgenomen van een liturgische beurtzang over het offer van Isaäk, waarin dit anti-

20. Men neemt aan dat de auctor intellectualis van dit oerexemplaar een Augustijn of een Benedictijn is geweest, omdat de *Biblia Pauperum* aanvankelijk bijna uitsluitend binnen kringen van deze orden werd verbreid. G. Schmidt, *o.c.*,31.

21. De beurtzang heeft 59 coupletten. Datering en auteurschap zijn onzeker. Het is de enige Syrische tekst die ook Sara aan het woord laat. Zij is vol achterdocht en laat Abraham zweren dat hij haar zoon geen haar zal krenken. Abraham antwoordt, dat God zelf voor Isaäks veiligheid garant zal staan.

judaïstische element ook een rol speelt.²² Het is niet mogelijk de volledige tekst hier af te drukken, maar wel citeer ik een aantal coupletten die illustreren hoe type en antitype met elkaar correleren.

1: Abraham en Isaäk als prefiguratie van Vader en Zoon.

*Vader die van Abraham het offer eiste, laat mij het verhaal vertellen
van Abraham en Isaäk, die de geheimenis afbeeldden
van de Vader en de Zoon met elkaar.*

9: Isaäk die op de ezel rijdt is een type van de Zoon die op een veulen reed bij de intocht in Jeruzalem.

*Abraham verliet zijn tent en Isaäk besteeg de ezel;
Voorafbeelding van de Zoon die het veulen besteeg
toen hij Jeruzalem binnentrok.*

10: De twee dienaren zijn een prefiguratie van Mozes en Elia op de berg van de verheerlijking.

*Abraham en Isaäk gingen op weg
en zij namen twee dienaren mee,
zoals de Messias de berg besteeg
en twee apostelen met zich meenam.*

16: De onbevleete ontvangenis. Het lam is een prefiguratie van Christus, geboren uit de maagd Maria.

*Abraham sprak: Het is de Heer, die een offerplaats en een lam zal geven.
En jij zult zien dat in de takken
er één hangt aan zijn hoorns die niet geconcipieerd is.*

34: De driedaagse reis is een prefiguratie van de drie dagen tussen Christus' dood en opstanding.

*Drie dagen ligt de zoon
in het hart van de aarde, bij de ontslapenen,
op dezelfde wijze als Sara wordt ook zijn moeder Maria
getroost: door zijn opstanding.*

40: Isaäks verlossing prefigureert de opstanding van Christus.

*De dood van jouw zoon zou veel te zwak zijn
om de volkeren te verlossen van de vloek.
Mijn Zoon zal afdalen en Hij zal geofferd worden
in het lichaam waarmee Hij
bekleed zal zijn vanaf de moederschoot.*

22. M.F. G. Parmentier, *Isaäk gebonden - Jezus gekruisigd. Oudchristelijke teksten over Genesis 22*, Kampen 1996,99-109.

44: Sara als voorafbeelding van Maria.

*Sara, hoewel onvruchtbaar, baarde een zoon,
een levende dode, geheimenis dragend.
Ook de maagd Maria baarde een zoon,
een dode levende, heerlijkheid dragend.*

45: De twee dienaren zijn prefiguratie van de met Jezus gekruisigde rovers.

*Bij de zoon van Abraham waren twee dienaren,
aan de voet van de berg gingen zij met hem mee omhoog.
Toen de zoon van Maria gekruisigd werd,
voegde men twee rovers bij hem.*

47: *Gebonden was Isaäk, de stem maakte hem los,
de stem van die borg die hem vrijmaakte,
opdat in hem de volken zouden worden gezegend,
want zie, hij droeg in zich een geheimenis voor zijn Heer.*

Vers 52 is expliciet anti-joods. De joden krijgen de schuld van de kruisiging en de val van Jeruzalem wordt als een straf daarvoor gezien:

*Onze Heer was dood door de naijver
van de joden, en dus werd hij gekruisigd,
maar de moord op hem deed Jeruzalem instorten
en legde de grondslag voor de Kerk, en zij geloofde in Hem.*

Vanaf vers 55 eindigt de beurtzang met één grote lofprijzing:

*Lof aan de stem die Abraham toeriep:
Je hand moet offeren, maar dood Isaäk niet,
want hij wordt geofferd maar niet gedood,
omdat zijn Heer door dit offer is voorafgebeeld.*

56: *Lof aan de Zoon die de Vader toeriep:
In uw handen leg ik mijn ziel,
en Hij overwon de dood en deed het dodenrijk instorten
en in heerlijkheid steeg hij naar den hoge.*

57: *Breng dank, Sara, en Isaäk, haar zoon,
aan U, Zoon des levens, door wie hij is verlost,
en Abraham, de rechtvaardige, die uw voorafbeelding afbeeldde
moet U loven omdat die groot is en uw geheimenis openbaarde.*

58: *Breng dank o Kerk en al haar kinderen
voor het nieuwe onsterfelijke leven.
En de mensen die uw lichaam en bloed hebben ontvangen
worden van de hel vrijgekocht.*

59: *Heer, die gezeten zijt in den hoge,
die omlaag ziet maar niet wordt gezien,
Uw vrede heerse op de wereld.
Messias die ons heeft verlost, lof zij U.*

Blad kruisdraging (Duo Ligna) uit Esztergom (hierna: *Blokboek E*).

Conclusie

De typologische exegese die aan de *Biblia Pauperum* ten grondslag ligt, heeft oude papieren. Reeds in de vroege christenheid was men hiermee vertrouwd. Het elfde blad (verso-zijde) van de *Biblia Pauperum* uit Budapest laat ons zien hoe ook de visueel aangelegde middeleeuwse mens werd geïnspireerd door afbeeldingen van nieuwtestamentische en oudtestamentische voorstellingen, die via de allegorische methode met elkaar in verband werden gebracht en die op deze wijze de eenheid van de beide testamenten onderstreepten. De boodschap van de voorstelling van de Kruisdraging is, dat Christus door het dragen van het kruishout het offer van zijn leven brengt om de dood te overwinnen: *Gij hebt aan 't kruis voor ons de dood zijn macht ontnomen en ons de weg gebaand om tot Gods rijk te komen.*²³ De oudtestamentische afbeelding van Isaäk die zelf het hout draagt waarmee zijn leven ten offer gebracht zal worden, is in de middeleeuwse gedachtegang een voorafbeelding van Christus, die zelf het kruishout draagt waarop hij zijn leven ten offer geeft. Zowel Isaäk als Christus zijn bereid te sterven. Het offer van Christus wordt wél gebracht, terwijl het offer van Isaäk verhinderd wordt. Isaäk hoeft niet te sterven, terwijl Christus door de dood heen een weg baant naar het nieuwe leven. Ook de oudtestamentische afbeelding van Elia met de weduwe van Sarfath die

23. Regel uit Gezang 399:4 uit *Liedboek voor de Kerken*, 's-Gravenhage/Leeuwarden 1973.

twee houten draagt, is een voorafbeelding van Christus. Ook de weduwe is bereid de laatste levensmogelijkheid van haarzelf en van haar zoon op te offeren. Zij draagt zelf het hout aan, dat het brengen van dit offer mogelijk maakt. In tegenstelling tot Christus hoeft ook de weduwe niet te sterven, evenmin als haar zoon. De twee houten in haar handen vormen samen een kruishout en zijn zo een type van het kruis van Christus. Deze gedachtegang wordt ondersteund door de oudtestamentische profeten Jesaja en Jeremia met hun profetieën over het lam dat ter slachting wordt geleid. Deze profetieën wijzen op Christus, het Lam Gods dat de zonden der wereld wegneemt. De Syrische beurtzang laat ons zien hoe de typologische methode van bijbeluitleg door de middeleeuwse mens niet alleen in beelden, maar ook in woorden werd toegepast en begrepen.

Blad uit de Codex Palatinus latinus 871 (Codex P),
in bezit van de Bibliotheca Apostolica Vaticana.

Dr. M. Gosker, als predikant verbonden aan de Bankraskerk te Amstelveen, is in het jaar 2000 gepromoveerd aan de KGRE (Károli Gáspár Református Egyetem) te Budapest op een proefschrift getiteld: *A Limai dokumentum egyházy tisztségére vonatkozó jelentősége az Ökumene előrehaladásáért és ennek hatásáért az SoW-egyházakban, Het ambt in de oecumenische discussie. De betekenis van de Lima-Ambtstekst voor de voortgang van de oecumene en de doorwerking in de Nederlandse SoW-Kerken*, Delft 2000. Met dank aan Mária Kun en Tibor Marjovszky voor hun zeer gewaardeerde hulp daarbij.